

Reprezentări metaforice ale unor structuri spațiale¹

Daniela Ștefania Butnaru

Institutul de Filologie Română „A. Philippide” din Iași

Tout locuteur est un peu poète: il rêve, il imagine, il se souvient, il dessine à un niveau d'abstraction dégagé de la contrainte des signes².

Résumé: Étroitement lié à la grande diversité des formes de relief, lorsque dans le vocabulaire manquent les termes nécessaires pour désigner certaines catégories géographiques, le locuteur emprunte mots existants dans d'autres régions du vocabulaire et dénomme les lieux, à la suite d'un processus de métaphorisation lexicale ou toponymique. Cet emprunt a lieu à partir d'une ressemblance observée entre les catégories de relief et divers objets (*auge, marmite, fourche, lit, ceinture*), parties du corps (*bras, nombril, lèvres, tête, coude, langue, oeil, pied*), êtres imaginaires (*diable*), grâce à un processus de qualification et de classification. L'étude de ces «prêts» met en lumière la façon dont les parleurs perçoivent l'espace, les critères selon lesquels ils attribuent des noms aux lieux. Les représentations métaphoriques peuvent être observées au niveau du lexique et de la toponymie populaire, mais aussi officielle.

Mots-clés: analogie, métaphore lexicale, métaphore toponymique, officiel, populaire, représentation.

Toponimele reflectă relația dintre om și peisaj, făcând referire la caracteristici ale obiectelor denumite, situarea lor, proprietari, întâmplări. Ele pot da informații importante în ceea ce privește perceperea spațiului și maniera în care aceasta s-a păstrat în memoria colectivă. Majoritatea toponimelor sunt formate de la apelative (termeni geografici) care desemnează anumite forme de relief: *deal, vale, munte, ogor, iaș* etc. Strâns legat de marea diversitate a formelor de relief, atunci când în lexic lipsesc termeni necesari pentru a desemna unele categorii geografice, sunt împrumutate cuvinte din alte domenii ale vocabularului, în urma unui proces de metaforizare lexicală sau toponimică. Acest împrumut are loc plecând de la similitudini de aspect, observate de către denominatori între formele de relief și diverse obiecte sau părți ale corpului în urma unui proces de caracterizare și clasificare. Studiul acestor

¹ O variantă a acestui text a fost prezentată la Conferința Internațională „Experience and Explanation in Knowledge Society” (Baia Mare, 15–17 martie 2013).

² Pottier 2000: 5.

„împrumuturi” evidențiază modalitatea de percepere a spațiului de către locutori, criteriile după care ei dau nume locurilor.

Aceste reprezentări metaforice se pot observa la nivelul entopicului, al termenului geografic, sau, mai rar, la nivelul toponimului. Distincția dintre metafora lexicală și cea toponimică a fost făcută și de cercetătorul basarabean Anatol Eremia, în lucrarea *Dicționar explicativ și etimologic de termeni geografici* (Eremia 2006: 9), dar și de profesorul ieșean Mircea Ciubotaru, în studiul *Terminologie geografică și toponimie. Note critice*, care apreciază că metafora toponimică poate fi considerată doar când procesul figurativ se realizează „la nivel onomastic, în momentul denominației propriu-zise”, „numai dacă procesul figurativ poate fi exclus, cu argumente sigure, la nivelul semnificării” (Ciubotaru 2007–2008: 322–323). Subiectul metaforei toponimice este abordat și de Ramona Lazea care concluzionează că „nu toponimele sunt formate prin metaforă, ci unele entopice care servesc la formarea numelor de locuri” (Lazea 2001: 204), însă autoarea nu analizează decât metafore lexicale (precum *căldare*, *creastă*, *braț*, *cap*, *frunte*, *jug*, *poală* etc.), neabordând exemple de metafore toponimice (e adevărat, mult mai puține). Reprezentările metaforice pot fi observate atât la nivelul lexicului și al toponimiei populare, cât și a celor oficiale.

I. Metaforele lexicale geografice. Majoritatea termenilor geografici obținuți în urma unui proces de metaforizare sunt termeni populari, dar există și cazuri în care unii termeni sunt folosiți și de către geografi. Pornind de la compararea unor obiecte geografice nenumite cu obiecte numite, găsind asemănări între acestea, oamenii de pretutindeni și dintotdeauna au transferat denumirile de la un obiect la altul, respectivele cuvinte căpătând astfel sensuri secundare. Ramona Lazea descrie foarte bine acest proces: „De exemplu, există o formă de relief negativă, ca o pâlnie, înconjurată de munți, care trebuie să fie numită. Se caută în limba comună un cuvânt cunoscut care prin anumite trăsături, cum este forma, să corespundă cu înfățișarea geografică a locului respectiv. Rezultatul acestei comparații este asemănarea locului cu o *căldare*, termen care s-a impus pentru a numi o astfel de formă geografică. [...] După găsirea termenului corespunzător, se rețin din semele acestui termen numai cele comune celor două obiecte numite cu acest cuvânt, lăsându-se la o parte alte caracteristici ale obiectului numit în limba comună, care sunt foarte bine cunoscute de vorbitori, cum ar fi materialul din care este făcută căldarea și utilizarea ei în viața de zi cu zi” (Lazea 2001: 202). Unii din acești termeni geografici devin toponime, numind și individualizând anumite unități de relief, alții rămân la stadiul de termeni entopici, de substantive comune.

Locutorul transpune structura corpului uman peste cea a obiectului geografic de desemnat și astfel sunt folosiți în geografie termeni precum:

- *braț* „ramificație a cursului unei ape curgătoare” (Eremia 2006: 27);
- *bubă* „ridicătură mică de pământ” (DELR, I: 77);
- *bucă* „ridicătură de teren”, întâlnit și în toponime precum *Bucile Curului* „un deal crăpat în două” (ITRT: 48);

- *buric* „ridicătură mică de pământ, rotunjită sau ascuțită” (DELR, I: 84);
- *bușă*, întâlnit, de exemplu, în toponimul *Bușă Dealului*, cu sensul de „margine” (DELR, I: 88);
- *cap* „partea dinainte, ascuțită și lunguiață a unei ridicături” (DELR, I: 92), „vârf, început, partea dinainte” DTB, II: 8); *Capul Balciului*, parte a Dealului Balciul din satul Miroslava, Iași (MDT), *Capul Dealului Băbușa*, în satul Băbușa, județul Vaslui (MDT);
- *căpățână* „cap”, și în toponimul *Căpățâna*, numele unui deal acoperit cu pădure din județul Caraș-Severin (DTB, II: 22);
- *chică*, cu sensul metaforic de „creastă de deal”: *Chica*, numele unui deal din satul Dolina, județul Caraș-Severin (DTB, II: 47);
- *coastă* „latura înclinată a unei înălțimi, versant” (DTB, II: 92): *Coasta Bălăceniilor*, coastă a Dealului Bălăceni, din satul Băcani, județul Vaslui (MDT), *Coasta Blebei*, lângă orașul Târgul Neamț (Butnaru 2011: 58);
- *cot* „cotitură a unei ape curgătoare; loc unde un drum își schimbă direcția” (Eremia 2006: 52): *Cotul Piciorului Armencii*, cotitura făcută de pârâul Dragoșea în dreptul Piciorului Armencii (MDT), *Cotul Buhaiului*, cot al Văii Seci, pe teritoriul satului Humuleștii Noi (Butnaru 2011: 76);
- *crac* „ramificație a unei ape curgătoare, afluent” (Eremia 2006: 53); izvoarele Râului Neamț, la Pipirig, sunt numite de localnici *Cracul Mare* și *Cracul Mic* (informație din anchetă);
- *cucni* „ridicătură mică de teren pe un deal” (Eremia 2006: 56);
- *cur* „partea dinapoi, unde se zice că «se sfârșește» un deal” (Moldovanu 2010: 163):
- *dinte* „un vârf înalt și pietros” (Moldovanu 2010: 165);
- *frunte* „partea dinainte a unui deal” (Eremia 2006: 72);
- *fund* „partea de sus, dinspre izvor a unei ape” (Moldovanu 2010: 143), *Fundul Pârâului Străjii* (Butnaru 2011: 137);
- *gât* „loc strâmt în albia unei ape curgătoare; loc mult adâncit pe culmea unui deal” (Eremia 2006: 78);
- *gură* „partea de la vărsare a unui pârâu”; *Gura Cotnariilor*, a pârâului satului Cotnari, județul Iași, *Gura Bașeului*, zona de vărsare a râului Bașeu în Prut (MDT);
- *limbă* „o bucată de pământ lungă și îngustă” (Moldovanu 2010: 205);
- *ochi* „întindere de apă de formă circulară”; *Ochiul Beiiului*, lac, locul de unde izvorăște Beiu, în satul Socolari, județul Caraș-Severin (DTB, VII: 23);
- *picior* „partea de jos a unui deal sau a unui munte; ramificație sau prelungire a unui deal sau munte”; *Piciorul Bârnarului*, al unui munte de la sud de s. Crucea, j. Suceava (MDT), *Piciorul Comarnic*, în satul Vama, județul Suceava (MDT), *Piciorul Dragoșei*, în satul Dragoșea, Suceava (MDT);
- *sprânceană* „partea superioară a coastei văilor, unde se rupe panta spinării și se începe panta coastei” (Porucic apud Ioniță 1982: 76).

Uneori părți ale obiectelor de relief sunt comparate cu părți anatomice ale animalelor: *bot* („partea anterioară de unde începe în lungime un deal” – Eremia

2006: 27), *cioc* („vârf de deal ascuțit, ca o țeapă” – Moldovanu 2010: 163), *coadă* („partea de început, de unde izvorăște o apă curgătoare”; „Partea dindărăt, unde se sfârșește un deal, o vale, un iaz” – Eremia 2006: 46; v. și *Coșile Poienii Lungi* – Butnaru 2011: 154), *coamă* „culme de deal” (și toponimul *Coama* – DTB, II: 89), *creastă* („partea de sus foarte îngustă a unui munte, a unui deal – Eremia 2006: 54)³. Imaginația locutorului compară puterea mare a apei și zgomotul produs cu un armăsar; astfel, în urma unor anchete, autorii DELR au identificat entopicul *armăsar*, definit după cum urmează: „valuri mari făcute de apă când vine mare”, „numire la munte ce se dă unor văi care, când au apă, au cădere mare, de felul unor cascade” (DELR, I: 35).

Referitor la acest subiect, Vasile Ioniță aprecia că „Folosim expresia *munte de om* când vrem să subliniem că cel la care ne referim este mai mult decât bine legat și înalt. În toponimie, metafora apare cu termenii inverși: un munte are *cap* (vârf), *spinare*, *coaste*, *umeri* (cf. *umăr de deal*), *piept*, *frunte*, *picioare* (cf. *picior de munte* sau *de plai*); văile și râurile au *guri*, *brațe* etc.” (Ioniță 1982: 75). Sunt identificate astfel și numite diverse relații spațiale între părți ale unor obiecte geografice.

Acest tip de metaforă este numit de către Vincent Berdoulay „la metaphore organicieste”. Autorul pleacă de la curentul filosofic din secolul al XIX-lea, organicismul, pentru a examina principalele modalități de folosire a metaforei organismului în discursul geografilor (Berdoulay 1982: 573). El observă rolul metaforei în formarea terminologiei tehnice geografice în acea perioadă, care se bazează pe analogii și traduc o anumită viziune asupra lumii.

Un izvor poate fi numit *pișătoare* DELR, I: 37 (și în limba franceză există această analogie: *pișotte* „fontaine d’un faible debit”), *belitura* este o pădure tăiată în întregime, fără a mai lăsa un copac (DELR, I: 59), iar un teren sterp, sărăcăcios poate fi numit de către locutori *flământ* (DTB, IV: 59).

Desemnarea realității se poate face și prin analogii cu articole de vestimentație (*brâu*, *căciulă*, *cunună*) sau cu obiecte din gospodărie. Pentru a desemna o vale mică, puțin adâncă se folosesc și termenii *albie*, *balie*, *copaie*, *covată*, *troacă*, *crintă*; toate aceste cuvinte desemnează obiecte cu caracteristici similare (ca formă și utilizare pentru a pune în ele apă sau alte lichide, cu diverse scopuri). O analiză onomasiologică a acestor termeni permite înțelegerea folosirii acestor termeni pentru desemnarea unor unități spațiale și dezvoltă mecanismul prin care termeni diferiți, proveniți din alte zone ale vocabularului, devin termeni geografici.

Enumerăm în continuare alte exemple de metafore lexicale geografice rezultate în urma analogiei cu obiecte:

– *belciug* „teren aproape rotund, cuprins între albia principală a unui râu și un crac al acestuia care revine la matcă mai la vale” (DELR, I: 57) și în funcție toponimică – *Belciugul Dobrei* (DELR, I: 57);

– *blid* pentru „adâncitură rotundă, mare și neadâncă” (DELR, I: 62);

– *capelă* „vârf înalt care de departe pare o movilă rotundă” DELR, I: 93);

³ Pentru alte exemple, cf. Lazea 2001: 205.

– *cazane* („cataracte pe cursul unei ape, locul unde parcă fierbe o apă lovindu-se de pietre; cascadă unde apa face zgomot, se zbate” DELR, I: 97) și toponimul *Cazanele* (denumind o strâmtoare pe Dunăre în Mehedinți DTB, II: 16) cu valoare metaforică, reflectând forma, zgomotul și fierberea apei; un alt toponim care invocă fierberea apei este *Pârâul Clocot* din satul Luncani, județul Timiș, care se numește astfel deoarece, explică subiectul anchetat din localitate, „izvorăște cu zgomot” (DTB, II: 88);

– *căldare* „adâncătură mare, rotundă” și toponime precum *Căldarea Țarcului* „crov cu pășune, pe muntele Țarcu” (DTB, II: 18), *Căldarea* (în satul Vânătorii-Neamț, județul Neamț, Butnaru 2011: 66);

– *căciulă* (DELR, I: 97), cu derivatele *căciulat*, *căciulău*, *căciuloi* (DELR, I: 97) și, toponimic, *Căciulata*, deal în județul Caraș-Severin (DTB, II: 17);

– *Căputa*, desemnând dealuri sau terenuri în pantă DTB, II: 23, cu sensul metaforic de „partea de la poalele dealului” (de la substantivul comun *căpută* „parte a încălțăminteii care acoperă partea superioară a labei piciorului”);

– *colac* „locul unde apa unui râu, lovindu-se de un obstacol, se întoarce puțin înapoi” (Moldovanu 2010 : 149) sau metaforic, *Colacul* (Moldovanu 2010 : 70–71).

– *furcă* „loc ce se poate asemăna cu o furcă”, *Furca Studenei*, unde „pârâul Studena se furcește și se fac mai multe ogașe” (DTB, IV: 69), *La Furcă*, locul „unde se întâlnesc trei dealuri”, în satul Chesinț (DTB, IV: 69);

– *lingură* „scobitură de granit de forma unei linguri sau a unei pâlnii ori, mai puțin adâncă, ca o tavă” (DELR, I, 309).

– *Oboroacele*, toponim din satul Vârciorova, județul Caraș-Severin, format din apelativul *oboroace* „formă de teren asemănătoare cu oborocul [vas mare, de formă cilindrică, ca o baniță]” (DTB, VII: 18).

– *ou* „vârf sub forma uni stog”, „vârf înășt care pare o movilă rotundă” (DELR, II: 36) sau *oușor* „ridicătură mare și ascuțită la vârf, rotundă la bază”, „vârf mai ascuțit, rotat” (DELR, II: 36) și în toponimul *Oul Cărbunei* (Butnaru 2011: 67).

– *stog* „vârf sub forma unui stog ca o clăie” (DELR, II, 179) și, toponimic, *Stogul de Pământ* nume care desemnează o movilă de cca 4 m înălțime (Ciubotaru 2001: 151).

– *urcior* „vârtej mare într-o apă curgătoare” (DELR, II, 285).

– *ușă* „trecătoare îngustă, cu pereți înalți” (DELR, II, 288).

Prin comparație cu un fenomen meteorologic a rezultat metafora lexicală *promoroace*, identificată de către Mircea Ciubotaru cu ocazia unor anchete toponimice efectuate în județele Iași și Vaslui; acest termen metaforic amintește de niște vechi exploatări de silitră din secolele XVII–XVIII, unde, prin fierberea apei de după spălarea unor pământuri conținând nitrați, pe bețe introduse în mari cazane se depuneau cristale de azotat de sodiu, formând eflorescențe albe sau incolore, comparabile cu niște „promoroace” (Ciubotaru 2003: 5–13), iar locurile unde se făceau promoroace au fost numite *Promoroace*.

Toponimele pot fi considerate surse de cunoaștere a modului în care denominatorii își reprezintă lumea care îi înconjoară. Dacă exemplele date până acum prezintă metafore obținute în urma observării unor asemănări între forma, aspectul unor obiecte geografice și obiecte din gospodărie, părți ale corpului omenesc sau animal, uneori locutorii fac analogii cu aspecte ale unei lumi imaginare. Plecând de la stabilirea unui raport de asemănare între zgomotul asurzitor cauzat de curgerea apei și cel produs de o presupusă moară folosită de draci, localnicii au numit o porțiune din râul Neamț *Moara Dracilor*, iar un „vârtej mare într-o apă curgătoare” (Burci 2012), deci foarte periculos, poate fi numit popular *vârcolac*. Credința că aceste fapte imaginare negative ar sălășlui în locuri întunecoase, ascunse, a condus la numirea unui „loc în pădure în com. Boroaia (Suceava), aproape inaccesibil” (Informație obținută prin anchetă toponimică) cu sintagma *Borta Dracului*, iar un afluent stâng al Pârâului Asău, care străbate o zonă întunecoasă din cauza molizilor înalți și deși, se numește *Pârâul Dracului* (Albu 1996: 32).

Unii termeni științifici, prezenți în mai multe limbi, apar ca rezultat al unui proces de metaforizare lexicală: *pat*, „albia unei ape”, ca și în fr. *lit*, engl. *bed*, germ. *Bett* (Ravail 2004: 126); *covor vegetal*, după fr. *tapis végétal* sau engl. *vegetation cover*, *plant cover* (Ravail 2004: 210), *nod feroviar/rutier*, calc după fr. *noeud ferroviaire/ routier* (Ravail 2004: 148), *con vulcanic*, calc după fr. *cône volcanique*, engl. *Volcanic cone* (Ravail 2004: 45), *centură*, în sintagma *șoseana de centură*, ca în fr. *chemin de ceinture* ‘care înconjoară o aglomerație urbană’ (Brunet et al. 1993: 95), *castel de apă*, după fr. *Château d'eau* (Brunet et al. 1993: 102), *arteră (de circulație)* ș.a.

II. Metaforele toponimice sunt mai rare. Așa cum arătam mai sus, cuvântul sau cuvintele care le formează capătă valoare metaforică doar devenind un nume propriu, un toponim care individualizează o anumită unitate geografică sau reper prin comparație cu alte obiecte, ca urmare a reprezentării perceptive, simbolice uneori.

Comarnicul, numele unui munte din satul Vama, Suceava (informație obținută într-o anchetă efectuată de Dragoș Moldovanu), este o metaforă formată plecând de la asemănarea vârfului muntelui cu acoperișul adăpostului păstoresc numit *comarnic* (care este format dintr-o singură tablă, ușor înclinată). *Dealul Coroanei*, din comuna Putna–Suceava, este un deal împădurit, având forma unei coroane (informații din anchetă). *La Capul Mort*, este o sintagmă toponimică desemnând un loc din satul Dragoș, județul Suceava, unde s-a aflat capătul unui funicular care transporta bușteni din pădure; determinantul metaforic *mort* sugerând faptul că acolo funicularul înceta să mai funcționeze (anchetă efectuată de Dragoș Moldovanu). *La Policandru*, loc din com. Drânceni, este numit după forma unui plop bătrân, cu crengile dispuse „ca brațele unui policandru” (anchetă). *Dealul Oului* este un deal împădurit, de forma unui ou, lângă Valea Putnișoara (anchetă). *Linleana*, probabil metaforă toponimică, pornind de la asemănarea formei vârfului (privit dinspre est) cu o *linlea* (variantă a lui *lulea*) (informație obținută într-o anchetă efectuată de Dragoș Moldovanu în satul Dragoș–Suceava).

Unele metafore toponimice pot fi create de către reprezentanți ai administrației sau ai clerului ori de către geografi: *Adam și Eva*, numele a doi munți alăturați, din Pojorâta, Suceava, *12 Apostoli*, toponim ce desemnează un grup de 12 stânci din Neagra Șarului, pe care localnicii sau oficialitățile le-au asemuit cu cei 12 apostoli. Tot de proveniență cultă trebuie să fie și denumirile de *Sfinx* date unor megaliti (*Sfinxul* din Bucegi, *Sfinxul* de la Piatra Arsă, *Sfinxul* de la Toplet, *Sfinxul* de la Pietrele lui Solomon sau cel de la Stânișoara).

Reflectând imaginația locutorului privind perceperea structurilor spațiale care îl înconjoară, metaforele lexicale și toponimice se nasc datorită unei nevoi a denominatorului de nou, de descriere și detaliere prin cuvânt, de surprindere a elementelor caracteristice ale unei unități geografice și de clasificare (de aici și practica de a da supranume unor oameni folosind substantive sau adjective substantive care descriu o însușire considerată de locutor a fi definitorie pentru persoana poreclită).

Bibliografie

- Albu 1996: Gheorghe Gh. Albu, *Monografia comunei Asău, județul Bacău*, Iași.
- Berdoulay 1982: Vincent Berdoulay, *La métaphore organiciste*, dans *Annales de Géographie*, t. 91, n. 507.
- Brunet et al. 1993: Roger Brunet, Robert Ferras, Hervé Théry, *Les mots de la géographie: Dictionnaire critique*, Montpellier, RECLUS.
- Burci 2010: Iustina Burci, *Terminologie entopică în spațiul românesc general și moldovenesc. Zoonimele*, în „Limba română” (Chișinău), nr. 9–10 (<http://limbaromana.md/index.php?go=articole&n=1063>, consultat la 12 decembrie 2012).
- Butnaru 2011: Daniela Ștefania Butnaru, *Toponimia bazinului hidrografic al Neamțului*, Iași, Editura Alfa.
- Ciubotaru 2001: Mircea Ciubotaru, *Oronimia și hidronimia din bazinul superior al Bârladului*, Iași, Casa Editorială Demiurg.
- Ciubotaru 2003: Mircea Ciubotaru, *Promoroacele, o metaforă lexicală necunoscută în funcție toponimică*, în „Studii și cercetări de onomastică”, nr. 8 (2003), p. 5–13.
- Ciubotaru 2007–2008: Mircea Ciubotaru, *Terminologie geografică și toponimie. Note critice*, în „Anuar de lingvistică și istorie literară”, XLVII–XLVIII, București, Editura Academiei Române, p. 319–335.
- Eremia 2006: Anatol Eremia, *Dicționar explicativ și etimologic de termeni geografici*, Chișinău, Editura Știința.
- Ioniță 1982: Vasile Ioniță, *Nume de locuri din Banat*, Timișoara, Editura Facla.
- Lazea 2001: Ramona Lazea, *Toponime formate prin metaforă?*, în „Studii și cercetări de onomastică”, nr. 6, p. 199–206.
- Moldovanu 2010: Dragoș Moldovanu, *Teoria câmpurilor toponimice (cu aplicație la câmpului hidronimului Moldova)*, Iași, Editura Universității „A.I. Cuza”.
- Pottier 2000: Bernard Pottier, *Représentations mentales et catégorisations linguistiques*, Editions Peeters, Louvain-Paris.
- Ravail 2004: Didier Ravail, *Le vocabulaire géographique en français, anglais, allemand*, Paris, Publibook.

Sigle:

DELR = *Dicționarul entopic al limbii române* (red. Gheorghe Bolocan, Elena Șodolescu Silvestru, Iustina Burci, Ion Toma), vol. I și II, Craiova, Editura Universitaria, 2009.

DTB = *Dicționarul toponimic al Banatului* (red. Vasile Frățilă, Viorica Goicu, Rodica Suflețel), vol. I–VII, Timișoara, 1984–1994.

MDT = *Mic dicționar toponimic al Moldovei. Toponimie personală* (red. Daniela Butnaru, Vlad Cojocaru, Dinu Moscal, Ana-Maria Prisacaru, coordonator Dragoș Moldovanu), ms.

TTRT = *Tezaurul toponimic al României. Transilvania, Județul Sălaj* (red. Eugen Pavel, Augustin Pop, Ion Roșianu, Gabriel Vasiliu), București, Editura Academiei Române, 2006.